International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 15 January – February - 2026

भारतातील शेती व्यवसायाच्या समस्यांवर एक अभ्यास

नितिन नारायण जाबरे[१], डॉ. विनोद प्रकाशराव भोसकर[२]

[१]संशोधक विद्यार्थी, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, सांगवी, पुणे

[२]संशोधक मार्गदर्शक, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजभूषण बाबुराव उर्फ अप्पासाहेब जेधे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, पुणे -०२

Corresponding Author – नितिन नारायण जाबरे

DOI - 10.5281/zenodo.18861030

सारांश:

भारत हा जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक मानला जातो. शेती ही कोणत्याही अर्थव्यवस्थेची जननी आहे, मग ती विकसित असो वा अविकसित. त्याचा बराचसा प्रभाव अर्थव्यवस्थेच्या इतर क्षेत्रांवर म्हणजेच उद्योग आणि सेवावर पडतो. भारताची आर्थिक सुरक्षितता कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे आणि नजीकच्या भविष्यात परिस्थिती बदलण्याची शक्यता नाही. आजही, रोजगारात शेतीचा वाटा लोकसंख्येच्या सुमारे ५८% आहे. एकूण भारतीय लोकसंख्येपैकी सुमारे ६८.८४% लोक ग्रामीण भागात राहतात. ते बहुतेक रोजगारासाठी शेतीवर अवलंबून असतात. आर्थिक नियोजनात कृषी क्षेत्र खूप महत्वाचे आहे.

या संशोधन लेखात भारतातील शेती व्यवसायासमोरील प्रमुख समस्या, त्यांची कारणे व संभाव्य उपाय यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

बीजशब्द - शेती, कृषी विपणन, अन्नसुरक्षा, यांत्रिकीकरण, भांडवल

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून शेतीकडे पाहिले जाते. देशातील सुमारे ६० ते ६५ % लोकसंख्या प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून आहे. कृषी क्षेत्र ही विकासाची जननी आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापासून भारत हा एक कृषी संपन्न देश म्हणूनच ओळखला जातो. तथापि, स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिकीकरण व शहरीकरणामुळे शेती क्षेत्राकडे दुर्लक्ष झाले. परिणामी शेती व्यवसाय तोट्यात जाणारा व्यवसाय ठरत असून शेतकऱ्यांचे जीवनमान खालावत आहे.भारताच्या स्वातंत्र्य काळापासून विचार करता २०२२-२३ मध्ये सकल देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) कृषी आणि संलग्न क्षेत्राचा वाटा ६१% वरून १८.०३% पर्यंत घसरला आहे. तथापि, लोकसंख्या आणि दरडोई उत्पन्नात वाढ आणि उद्योग क्षेत्रातील वाढत्या मागणीसह शेतीची मागणी वेगाने वाढत आहे. म्हणूनच, कृषी क्षेत्राला तोंड देणाऱ्या समस्येची तीव्रता ओळखण्याची आणि त्याला पुन्हा उच्च विकासाच्या मार्गावर आणण्याची तातडीने गरज आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश असला तरी शेती व्यवसाय आज अनेक आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक व पर्यावरणीय समस्यांनी ग्रस्त आहे. वाढता उत्पादनखर्च, अनिश्चित हवामान, बाजारातील अस्थिरता, कर्जबाजारीपणा व शेतकऱ्यांचे आत्महत्येचे प्रमाण या गंभीर बाबी शेतीच्या शाश्वततेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. भारतातील शेती व्यवसायाच्या प्रमुख समस्यांचा अभ्यास करणे
२. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक अडचणींची कारणे समजून घेणे
३. शेती क्षेत्राच्या विकासासाठी उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा (Secondary Data) वापर करण्यात आला आहे. विविध शासकीय अहवाल, कृषी संशोधन संस्था, संदर्भ पुस्तके, लेख, नियतकालिके व वेबसाईटस यांचा आधार घेण्यात आला आहे. यांमधील माहिती संकलित करून तिचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच काही शेतकऱ्यांच्या अनुभवांवर आधारित निरीक्षणांचा समावेश केला आहे.

अभ्यासाची गृहीतके:

१. वाढत्या लोकसंख्येसह भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.
२. गेल्या काही वर्षांत भारतीय शेतीला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

शेती व्यवसायाच्या प्रमुख समस्या:

१. अनिश्चित हवामान व नैसर्गिक आपत्ती:

मान्सूनवर अवलंबून असलेली भारतीय शेती वारंवार दुष्काळ, अतिवृष्टी, पूर, गारपीट यामुळे बाधित होते. तसेच हवामान बदलामुळे उत्पादनात मोठी अनिश्चितता निर्माण झाली आहे.

२. सिंचनाच्या अपुऱ्या सोयी:

भारतात कृषी क्षेत्रात जलसिंचनाची मोठी समस्या निर्माण झालेली आहे. भारतात फक्त १/३ क्षेत्र सिंचनाखाली आहे तर दोन तृतीयांश शेतजमीन केवळ पावसावर अवलंबून आहे. हा पाऊस अनिश्चित व अनियमित स्वरूपाचा आहे. कालवे, विहिरी, तलाव इत्यादी द्वारे शेतीमध्ये सिंचन केले जाणे अपेक्षित आहे. तसेच धरणांचे प्रमाण कमी आहे. पावसाळ्यामध्ये धरणांमध्ये पाणी साठते. परंतु उन्हाळ्यामध्ये शेतीला पाण्याची समस्या मोठ्या प्रमाणात भेडसावते. त्यामुळे वर्षातून एकदाच पीक घेणे शक्य आहे.

३. सुधारित बी-बियाणांच्या वापराचा अभाव:

बहुसंख्य भारतीय शेतकरी जुनी व साठवून ठेवलेली बियाणे वापरतात. सुधारित बी- बियाणे विकत घेण्यासाठी त्यांच्याकडे पैसे नसतात. पिके घेण्यासाठी पारंपारिक पद्धती वापरतात. त्यामुळे जमिनीची दर हेक्टरी उत्पादकता कमी होते.

४. यांत्रिकीकरणाचा अभाव:

भारतात असे जमिनीचे आकारमानात मोठ्या प्रमाणात असल्याने यांत्रिकरण काही प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. परंतु मोठ्या प्रमाणात शेती ही अल्पभूधारक शेतकऱ्यांमध्ये आणि लहान, सीमांत शेतकऱ्यांमध्ये वाटली असल्याने या लहान आकाराच्या धारण क्षेत्रामध्ये यंत्राचा वापर करू शकत नाही. शेतकऱ्यांनी ट्रॅक्टर कापणी यंत्र मळणी यंत्र ठिंबक सिंचन तुषार सिंचन या स्वरूपाचे यांत्रिकीकरणाच्या धोरणाचा वापर करताना अडचणी येतात.

५. लहान व तुकड्यात विभागलेली शेती:

शेतीचे उपविभाजन व उपखंडन झाल्याने शेतीचा आकार लहान होत आहे. वारसा हक्क कायद्यामुळे शेतजमीनीचे तुकडीकरण वाढत चालले आहे. लहान आकारामुळे शेतीमध्ये अत्याधुनिक अवजारे, यंत्रे वापरता येत नाहीत. शेतीचे यांत्रिकीकरण व आधुनिक अवजारांचा वापर होत नाही.

६. अल्प उत्पादकता:

भारतीय शेतीची उत्पादकता इतर देशांच्या उत्पादकतेच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. कमी यांत्रिकीकरण, भांडवलाची कमतरता, पाण्याचा कायमस्वरूपी स्रोत नसणे, पावसाळ्यावर अवलंबून राहणे, ग्रामीण भागातून शहरी

भागात कामगारांचे स्थलांतर, पिकांवर होणारे विविध रोग, खतांचा कमी वापर, कमी दर्जाचे बियाणे इत्यादी कारणांमुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी झाली आहे. शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या भारतीय शेतीच्या काही प्रमुख समस्या या आहेत. आजकाल भारत ही एक कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आहे.

७. उत्पन्नाची अनिश्चितता:

शेतीतून उत्पन्न मिळवण्याच्या समस्यांपैकी एक म्हणजे अनिश्चितता. बहुतेक जमीन मान्सूनवर अवलंबून होती. शेतीसाठी पाण्याचा कोणताही हमी स्रोत नव्हता. मान्सून खूपच अनिश्चित आणि लहरी होता. प्रदूषणामुळे, जंगलाचे क्षेत्र कमी झाल्यामुळे दिवसेंदिवस आणि वर्षानुवर्षे पाऊस कमी होत चालला आहे. त्यामुळे शेतीतून उत्पन्न मिळेल याची खात्री नाही.

८. लोकसंख्येचा शेतीवर ताण:

भारतात लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. आज जगामध्ये लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा प्रथम क्रमांक लागतो. भारतात बहुतांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते आणि या ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. त्यामुळे शेतीवरच ही लोकसंख्या अवलंबून आहे. याचा शेतीच्या उत्पादकतेवर विपरीत परिणाम होतो.

९. मातीची धूप:

भारतात दरवर्षी काही भागाला पाणी आणि वाऱ्यामुळे मातीची धूप होते. काही भागांना वारा आणि काही भागांना पाण्याचा त्रास होतो म्हणजेच पूर इ. हे खूप वर्षांचे आहे. जमिनीचा वरचा सुपीक थर वाहून जातो.

१०. शेतमजुरांची समस्या:

कृषीसाठी ग्रामीण भागातील प्रमुख समस्यांपैकी एक म्हणजे मजुरांची/कामगारांची कमतरता, मोठ्या रोजगाराची प्रेरणाया क्षेत्राला आणि देणाऱ्याला कामगारांची कमतरता, जास्त वेतन इत्यादींचा सामना करावा लागतो. यांत्रिकीकरण खूप कमी आहे. त्यामुळे याक्षेत्राला कामगारांची समस्या भेडसावत आहे. ग्रामीण लोकांचे शहरी भागात स्थलांतर हे कामगार टंचाईचे एक कारण आहे.

११. भांडवलाची कमतरता:

भारतीय शेतकऱ्यांची ही मोठी समस्या आहे. भांडवलाची कमतरता आहे. शेतकरी खाजगी सावकार, खाजगी संस्थांकडून कर्ज घेतात आणि नंतर कापणीच्या हंगामात ते कर्ज फेडण्यासाठी त्यांचे उत्पादन कमी किमतीत विकतात. बँका आणि इतर सरकारी संस्थांच्या तुलनेत व्याजदर खूप जास्त होता. फक्त एक गोष्ट म्हणजे सावकारांना विविध कागदपत्रे देण्याची गरज नाही. आता स्वातंत्र्यकाळानंतरही ग्रामीण भागात खाजगी सावकारांकडून पैसे उधार घेणे खूप जास्त आहे.

१२. अपूर्ण साठवणुकीच्या सुविधा:

भारतीय शेतीसमोरील आणखी एक समस्या म्हणजे उत्पादित माल कुठे, कधी, कसा साठवायचा. हंगामाच्या तुलनेत बाजारात कापणीच्या हंगामात किमती कमी आणि हंगामाबाहेरील किमती जास्त असायच्या त्यामुळे साठवणुकीच्या सुविधा नसल्याने शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांना कमी भाव मिळतो. शेतमाल नाशवंत असल्याने तो मिळेल त्या किमतीला विकावा लागतो.

१३. बाजार व्यवस्थेतील त्रुटी:

शेतकरी त्यांचे उत्पादन मंडी किंवा आडत दुकानात विकतात जिथे दररोज किंमती जाहीर केल्या जातात. किंमत उत्पादन खर्चावर अवलंबून नसते. ती खरेदीदार,एजंटद्वारे जाहीर केली जाते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना अपेक्षित भाव मिळत नाही. बऱ्याचदा विक्री किमतीपेक्षा खर्च जास्त असतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पादन विकून तोटा होतो. भाज्या, दूध यासारख्या काही वस्तू नाशवंत वस्तू होत्या. त्यांची विक्री लवकर होईल. त्यामुळे कापणीत त्यांना कमी भाव मिळतो. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये शेतकरी स्थानिक

विक्रेत्यांकडून कर्ज घेऊन त्यांचा माल विकतात. मध्यस्थांची संख्या जास्त असल्याने शेतकऱ्याला योग्य दर मिळत नाही.

१४. कर्जबाजारीपणा:

ग्रामीण विकासाला महत्त्वाचा अडथळा ठरत आहे तो म्हणजे कर्जबाजारीपणा होय. ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात शेतकरी कर्ज काढून मुलां-मुलींची लग्न, सण, उत्सव बाराव-तेराव यासारख्या कार्यक्रमांवर खर्च करतो. या मधून लोक कर्जबाजारी होतात. शेती हाच एकमेव उत्पादनाचा मार्ग असल्याने शेतीमधून मिळणारे उत्पन्न अनियमित आणि अनिश्चित स्वरूपाचे असल्याने कर्ज फेडण्यास विलंब लागतो. सतत घेतल्या जाणाऱ्या कर्जामुळे कर्ज परतफेड होत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्यांचे प्रमाण वाढलेले आपणास दिसते. आर्थिक व मानसिक तणाव वाढतो.

शेतीच्या विकासासाठी उपाययोजना:

१. सिंचन सुविधा व जलसंधारण प्रकल्पांचा विस्तार करणे.
२. हवामान - स्मार्ट शेती व तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
३. शेतमाल प्रक्रिया उद्योग व थेट बाजारव्यवस्था (e-NAM) या बाबत शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता करणे.
४. पीक विमा योजना प्रभावीपणे राबवणे.
५. शेतकरी उत्पादक कंपन्या (FPO) व सहकार चळवळ बळकट करणे.
६. शेतीपूरक व्यवसायांना प्रोत्साहन (दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन इ.) देणे.
७. शासनाने शेतीच्या यांत्रिकीकरणास अनुदान देऊन प्रोत्साहन देणे.
८. सुधारित बी-बियाणे यांचा वापर करणे.
९. शेतीवरील अवलंबित्व कमी करणे.
१०. खतांचा योग्य प्रमाणात वापर करणे.
११. पतपुरवठा करणाऱ्या संस्था पुरेशा प्रमाणात निर्माण करणे. त्यांनी कमी दराने कर्जपुरवठा करणे.
१२. विपणन व्यवस्थेतील दोष दूर करून सक्षम विपणन व्यवस्था निर्माण करणे.

निष्कर्ष:

भारतातील शेती व्यवसाय अनेक समस्यांनी ग्रस्त असला तरी योग्य धोरणे, तंत्रज्ञानाचा वापर व शेतकऱ्याभिमुख निर्णयांमुळे हा व्यवसाय शाश्वत व फायदेशीर होऊ शकतो. शेतीला उद्योगाचा दर्जा देऊन शेतकऱ्यांच्या जीवनमानात सुधारणा करणे ही काळाची गरज आहे. विविध उद्योग कच्च्या मालासाठी शेतीवर अवलंबून आहेत. गावातील बहुतेक लोकसंख्या रोजगारासाठी शेतीवर अवलंबून आहे. गावातील लोकांना रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी आणि देण्यासाठी हे भारतातील सर्वात मोठे क्षेत्र आहे. तथापि, समस्यांवर मात करता येण्याजोगी आहे, विशेषतः जेव्हा विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या नवीन साधनांनी शेतीमध्ये वापरण्यासाठी प्रचंड संधी देऊ लागल्या आहेत. तथापि, साठच्या दशकाच्या उत्तरार्धात हरित क्रांती सुरू झाल्यापासून तीन दशकांत देशाने शेतीमध्ये प्रभावी कामगिरी नोंदवली. यामुळे देशाला व्यापक भूक आणि उपासमारीवर मात करता आली; अन्नात स्वयंपूर्णता प्राप्त करता आली; गरिबी कमी करता आली आणि लाखो ग्रामीण कुटुंबांमध्ये आर्थिक परिवर्तन घडवून आणता आले.

संदर्भसूची:

1. मिश्र जय प्रकाश, कृषी अर्थशास्त्र (चौथी आवृत्ती), साहित्य भवन प्रकाशन, आग्रा
2. डॉ. कविमंडन विजय, कृषी व ग्रामीण अर्थशास्त्र, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर (२०१३)
3. रुद्र दत्त, के.पी.एम. सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चांद अँड कंपनी लिमिटेड, नवी दिल्ली
4. एस.आर. टाकळे, टी.व्ही. पोवळे कृषी अर्थशास्त्र, सिरीयल्स पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली (२००९)

5. डॉ. नीता वाणी, कृषी अर्थशास्त्र, प्रशांत प्रकाशन, जळगाव (२०१२)
6. Prof. D.M.PAtil, भारतीय शेती विकासातील समस्या व उपाय ISRJ *Vol.1,Issue.XII/Jan; 12pp.1-4* ISSN:-2230-7850
7. *डॉ. प्रकाश तितरे, भारतीय शेतीतील नवीन प्रवृत्ती आणि समस्या, Studies in Indian Place Names,* ISSN: 2394-3114, Vol-40-Issue-22-February-2020
8. *एम.ए. अर्थशास्त्र, कृषी अर्थशास्त्र, दुरस्त शिक्षा निदेशालय, महर्षी दयानंद विश्विद्यालय, रोहतक १२४००१*
9. *www.Researchgate.net*